

SOCIORELIGIJSKO ISTRAŽIVANJE

VJERA I MORAL U HRVATSKOJ
Djelomično izvješće

OPĆI UVOD

Marijan VALKOVIĆ, Zagreb

Čovjekova društvenost kao povijesna i sociološka činjenica i opća ljudska vrednota općenito je poznata i prihvaćena, unatoč krajnjim individualistima koji je teorijski niječu (»čovjek je čovjeku vuk«, Plaut, Hobbes). Bez nje nema obitelji ni ljudskoga suživota.

Da je čovjek po svojoj naravi društveno, »političko« (od »polis«, grad-država) biće, već je od starine, nakon Platona, Aristotela, Augustina, Tome Akvinskoga i drugih, konstanta europske civilizacije, koja u poimanju čovjekove društvenosti na specifičan način spaja filozofsku i politološku baštinu antike s biblijskim personalističkim humanizmom, po kojemu je čovjek duboko društven, ali ujedno i jedinstvena i pojedinačna osoba.

Biblijski temelji

U Starom zavjetu društvenost (ideja saveza izraelskog naroda s Bogom, urojenost u obitelj, pleme, narod itd.) je toliko naglašena da će neki govoriti o starozavjetnom poimanju čovjeka kao »korporativne osobe«, iako će već starozavjetni proroci isticati čovjekovu individualnost i osobnu odgovornost.

Novi zavjet produbljuje čovjekovu individualnost/osobnost, ali i njegovu društvenost, no na jednoj višoj razini. Svaki je čovjek jednokratno i neponovljivo biće, konačno sam odgovoran pred svojom savješću i pred Bogom, ali u isto vrijeme ugrađen u zajednicu vjernika (Crkva) i općenito ljudsku zajednicu u njezinim raznim oblicima, koji ga prožimaju, nose i hrane i bez kojih ne može op-

stati. Kršćanska vjerska istina o trojedinom Bogu bit će u pozadini i individualno-osobne i društvene komponente čovjeka. Nije bez značenja da ugledni katolički teolozi vide izvorište socijalne dimenzije čovjeka, teološki gledano, baš u vjerskoj istini o trojedinom Bogu.¹ Ne moramo prihvatiti »političku teologiju« Carla Schmitta u njezinim problematičnim specifičnostima da bismo uočili kako svjetovne političke pojave i pojmovi imaju korijene i pozadinu negdje u teologiji i transcendenciji (usp. pseudoreligijske komponente marksizma i fašizma). Možemo s pravom zaključiti da kršćansko poimanje čovjeka, kršćanska antropologija, pruža u svojim bitnim odrednicama jedinstveno i, možemo reći bez preuzetosti, najprihvatljivije obzorje za pristup ujedno osobnim i društvenim pitanjima.

Povijesni razvoj

Na toj pozadini razvijat će se, premda postupno, društveni život i u Crkvi i u europskom društvu. To će se društvo nakon »Konstantinova obrata« razvijati dobrim dijelom, sociološki i kulturološki promatrano, kao »kršćansko društvo« (*chrétienté*, *Christendom*, *Christenheit*) sa svim pozitivnostima, ali i povijesnom uvjetovanošću i problematičnošću takva društva, po vjerskoj komponenti univerzalnog, ali u konkretnom povijesnom kontekstu »zatvorenog tipa«. San ljudi srednjega vijeka u Europi bit će »sveto rimsko carstvo« (tako kasnije nazvano) ujedinjeno u vjerskom, političkom kulturnom pogledu (*sacerdotium*, *imperium*, *magisterium*). Crkveni raskol između »zapadnoga« i »istočnoga« (bizantinsko-pravoslavnoga) dijela europskog kršćanstva, borbe između papinstva i njemačkih careva i francuskih kraljeva, pojava građanstva već u srednjem vijeku kao trećega društvenog čimbenika između crkvene i svjetovne vlasti (barem u nekim gradovima), protestantska reformacija i prosvjetiteljstvo, nastajanje američke demokracije i francuska revolucija, uz moderni znanstveni i tehnički razvitak (»industrijska revolucija«) pridonijet će razvitku moderne europske civilizacije suvremenoga civilnog društva. Dakako, sam će razvitak biti polagan, nesimetričan i vrlo često protuslovan, pun raznovrsnih pomaka naprijed i natrag (sukobi, revolucije, totalitarni režimi u 20. stoljeću itd.). Danas se tužimo, s jedne strane, na propadanje nekih tradicionalnih vrednota, ali ujedno ističemo i brojna pozitivna dostignuća, ne samo znanstvene i tehničke naravi, te se žalimo na brojna zaostajanja, posebice s obzirom na dostojanstvo i prava čovjeka kao osobe i na tolike nepravde socijalne naravi.

Sociologija i socijalni nauk Crkve

O samoj društvenoj dimenziji čovjeka uvijek se vodilo računa i teorijski i praktično, barem uključno. S teorijskog gledišta bile su odlučujuće filozofske, vjerske, moralne, pravne, političke i druge spoznaje koje su potjecale od poima-

nja čovjekove naravi, ali tek će složenost života nastala tijekom moderne znanstvene i industrijske revolucije u Europi pridonijeti da se tematski, temeljitije i sustavnije (»znanstveno«) priđe samoj pojavi društvenosti. Poznato je da se u 19. stoljeću razvija nova znanost, »sociologija«, isprva vrlo pozitivistički usmjerena (Comte, Marx, J. S. Mill, Spencer, Durkheim itd.), da bi se s vremenom bolje precizirali njezina narav, metode i dometi.

U takvu kontekstu i Crkva će potanje razviti svoj nauk o društvenoj naravi čovjeka te će nastati, kao specijalizirana grana crkvenog naučavanja, posebna disciplina nazvana »socijalni nauk Crkve« (doctrina socialis Ecclesiae; također: »teološka socijalna etika« ili jednostavno »socijalna etika« [tako većinom protestanti]). Ovim posljednjim izrazom manje je naglašena, čini se, veza sa službenom Crkvom. Izdanje prve velike socijalne enciklike *Rerum novarum* pape Lava XIII. 1891. god. i osnivanje prve katedre za »socijalni nauk Crkve« na teološkom fakultetu Sveučilišta u Münsteru dvije godine kasnije mogli bi se uzeti kao simbolički znakovi (dakako, ne jedini) dubljega i izostrenijega gledanja u Crkvi na društvenu narav čovjekovu, u konkretnom slučaju osobito s obzirom na rad i radništvo, gospodarstvo i ulogu države u modernom svijetu.²

Sociologija religije: važnost i problemi

No sve do pape Ivana XXIII. i Drugoga vatikanskog sabora prevladavat će u socijalnom nauku Crkve deduktivno-normativna metoda s polazištem u poimanju naravnog prava i »zakona« (ius naturae). Tek u vrijeme pontifikata Ivana XXIII. i u ozračju koncilskih zbivanja bit će dano više mjesta povijesnim i sociološkim pristupima »odozdo« u proučavanju značenja »Crkve u suvremenom svijetu«, a time i njezina socijalnog nauka.

No sama sociologija zahvaćat će na mnoga područja društvenog života. Morat će napustiti uski pozitivistički i deterministički kalup te će se s vremenom pretvoriti u dosta širok spektar »socijalnih« ili »društvenih znanosti« (što će i postaviti pitanje mogućnosti njihove integracije).

Jedna od takvih grana »društvenih znanosti« bit će i moderna »sociologija religije«, kojoj su udarili temelje osobito E. Durkheim, M. Weber, E. Troeltsch i drugi.

Vjera je, u svojoj jezgri, najintimniji osobni čin čovjeka te izmiče izravnom izvanjskom iskustvenom zapažanju, ali ona se velikim dijelom očituje i u izvanjskim i javnim oblicima i ima svoju etičku komponentu, ne samo osobnu nego i društvenu te, u tom pogledu, podliježe izvanjskom promatranju koje može poprimiti i znanstveni oblik. Osobito skupni oblici kao izvanjski uzorci vjerske prakse u vjerskim zajednicama i Crkvama dadu se znanstveno analizirati, a dijelom i unutarnji (iako ne posve jednoznačno), na temelju povezanosti sa značajnim izvanjskim pokazateljima (oblici molitve, posebice skupne, zatim postovi, hodočašća, obredi, karitativne i socijalne ustanove itd.). Već je u pro-

šlom stoljeću njemački protestantski teolog Alexander von Oettingen primijenio »statističku« metodu u proučavanju moralnog života i vjerske pripadnosti i, posebice, udaljevanja od Crkve kao vjerske ustanove (»Entkirchlichung«), što je manje poznato i među sociolozima.³ Stoga će tzv. »sociologija religije« naći mjesto i u katoličkim krugovima (npr. Gabriel Le Bras, H. Boulard, F. Houtart, H. Desroche, J. H. Fichter, A. Greeley i dr.).

Brojna su istraživanja na području sociologije religije širom svijeta, a čini se da će ih biti i više, jer i u suvremenom svijetu religija ima svoje značenje, premda sve češće u promijenjenim i difuznim oblicima i manje ovisno o vjerskim institucijama. O tome svjedoče »psiho-sekte«, azijski i inače »alternativni« religijski utjecaji, New Age, neke ekološke skupine itd. Šezdesetih i sedamdesetih godina bila je vrlo često riječ o nastupu i pobjedi sekularizacije i sekularizma,⁴ što se, prenaplašeno i uopćeno, pokazalo nekom vrstom ideologije i među sociolozima i među teolozima. No već je u jeku glasova o napredovanju totalne sekularizacije upozoravao američki sociolog A. Greeley na neutemeljenost takvih tvrdnji u empirijskim podacima,⁵ a danas to potvrđuju brojne činjenice, među ostalim i relativno visok stupanj religioznosti u nekim industrijski razvijenim zemljama, npr. u SAD-u. Drugo je pitanje o kakvoj je religiji/religioznosti riječ i kako je tumačiti. Promatrana u globalnim razmjerima, ona nekako izmiče jedinstvenoj definiciji.⁶ Čak je sama »sociologija religije« kao znanost postala problematičnom te neki sociolozi postavljaju pitanje ne će li se ono što se danas podrazumijeva pod »sociologijom religije« na kraju krajeva pokazati kao »epohalno ograničeni fenomen kulturne povijesti u razvitku zapadne moderne i njezine borbe s tuđim svjetovima izvan nje same«.⁷ No budući da je čovjek biće upućeno na cjelinu zbilje, i ovozemaljski čovjek postmoderne (ako takva čovjeka ima ili ga bude) tragać će za »tuđim svjetovima« kao korijenu svoje egzistencije, dati tom traganju i vjerske oblike koje će se nastojati, na ovaj ili onaj način, »znanstveno« proučavati.

Istraživanja vjerskog i moralnog života

Ne ulazeći u teorijska raspravljanja o sociologiji vjere i morala, ovo se istraživanje zadržava u europskom i hrvatskom kulturnom krugu, prožetom dobrim dijelom kršćanskim vjerskim i moralnim pitanjima. Najveća je kriza, čini se, u Europi, gdje je tradicionalna »crkvenost« postala sve tanja (austrijsko-američki sociolog religije Peter Berger naziva Zapadnu Europu »područjem crkvenih nesreća«), a time, zaključuju neke studije, i religioznost općenito. Uz širenje vjerskih, pseudovjerskih i etičkih »koktela« pojedinaca i skupina,⁸ zabrinjava porast indiferentnosti, skepticizma, areligioznosti i pravog ateizma, dakako različito u raznim društvenim okružjima.

Katolička je Crkva uvijek sebe držala otajstvenom i nevidljivom zajednicom, ali ujedno i vidljivom, do te mjere da će neki, poput velikog teologa i kardinala R. Belarmina u vrijeme protureformacije, reći dosta jednostrano da je Crkva vidljiva kao što je to »Mletačka republika« ili »Kraljevina Francuska«. Drugi vatikanski sabor jako će naglasiti otajstvenu narav Crkve (LG 1), ali nije mogao odreći se ni njezine vidljivosti, koja proizlazi iz kršćanske dogme i činjenice Utjelovljenja. Polazeći od »bogočovještva« Isusa Krista i vidljivosti Crkve, Sabor ističe važnost društvenih znanosti općenito za ljudski napredak, ali i za samu Crkvu, poglavito u pastoralnom pogledu. Posebice naglašava da laici u Crkvi vrše istraživanja s obzirom na prosudbu društvenih institucija te preporuča osnivanje centara za studij sociologije, ali upozorava i biskupe kako je sociologija važna u pastoralnom radu te preporuča da u biskupijama budu sociološki uredi, a u izboru duhovnih zvanja i u njihovu odgoju u sjemeništimu treba koristiti rezultate istraživanja na područjima psihologije i sociologije.⁹ Važnost sociologije, posebice pastoralne, istaknuo je u svom intervjuu na Drugom vatikanskom saboru mariborski biskup Maksimilijan Držečnik.

Dakako, pritom Crkva i teologija neće zaboraviti na glavnu i prvotnu svrhu svojega postojanja – na navještaj tajanstvenog Boga (*Deus absconditus*), izvorišta i uvira svekolike zbilje, koja daleko nadilazi mogućnost znanstvenih istraživanja, osobito empirijskih. Podsjećanje na te nadempirijske dimenzije zbilje u naše je vrijeme krajnje potrebno. No u našoj zemaljskoj egzistenciji Bogu se približavamo u oblicima naše konkretne zbilje, osobne i društvene, koja nam je dana kao dar i kao zadaća i koju trebamo što bolje i svestranije poznavati da bismo se integralno razvijali i kao ljudi i kao vjernici.

Razvitak i mijene vjerskih i etičkih vrednota

Posljednjih desetljeća osjećaju se osobito u Europi velike promjene u vjerskim i moralnim pitanjima. Nakon naleta sekularizacije, nastupile su posljednjih nekoliko desetljeća takve promjene da se mnogi pitaju kamo ide Europa (posebice Zapadna). U Istočnoj Europi bile su također promjene, ali većinom drukčije registrirane: pobune u istočnom Berlinu (1953.), Mađarskoj (1956.), Pragu (1968.), pokret solidarnosti u Poljskoj 1979./1980.) i, posebice, doista epohalna »1989.« godina, sa svim njezinim političkim, gospodarskim i uopće društvenim promjenama.

No ispod i iza toga bile su i promjene, koje se sada intenzivnije proučavaju. Studentski nemiri 1968. godine, osobito u Parizu, Frankfurtu i Berlinu (dijelom odjek onih u Americi), kao da su simbolički označili novu duhovnu i moralnu klimu u Europi, po jednim razornu a po drugima oslobađajuću. Naglo je nastupila promjena mnogih važnih društvenih vrednota u svezi s pojavama kao što su »seksualna revolucija«, prihvaćanje homoseksualnosti/homofilije u društvu,

liberalizacija pobačaja i postupna legalizacija eutanazije, nagli porast razvoda braka i »bezbračnih (izvanbračnih) obitelji«, prodor biotehnologije u osobni i obiteljski život (umjetna oplodnja, genetski inženjering, kloniranje životinja, ali na pomolu je, čini se, i kloniranje čovjeka itd.), udaljšavanje mnogih vjernika od Crkve kao institucije u vjerovanju i praktičnom životu, opadanje svećeničkih i redovničkih zvanja,¹⁰ opći vjerski i moralni individualizam te pojačani pluralizam vjerskih i moralnih shvaćanja. Mnogi su iznenađeni i dezorijentirani tim naglim promjenama.¹¹

Zemlje »u tranziciji«

Na poseban su način pogođeni ljudi u bivšim komunističkim zemljama, u tzv. »zemljama u tranziciji«. Sam komunizam ostavio je duboke tragove. Nasilno je, dobrim dijelom, prekinuo tradicionalne oblike vjerskog života, a da u međuvremenu nisu izrasli novi oblici, prikladni za život u novoj društvenoj sredini nakon presudne »1989.«. Nošeni opravdanom željom da se oslobode općih društvenih kalupa koje je tijekom pola stoljeća nametao komunistički sustav, kršćani i građani općenito našli su se suočeni s novim izazovima koji zahtijevaju mnogo suptilnije odgovore i jače unutarnje napore: za mlađe generacije, da steknu humane i vjerske vrednote koje je komunistički sustav zanemarivao ili htio ugušiti, a za starije, da se oslobode iluzije kako je moguć povratak u pretkomunistički poredak. Nema povratka u pretkomunističko vrijeme, a nije rješenje niti u jednostavnom kopiranju prilika »u Europi«, koja je i sama u višestrukim krizama. Potrebno bi bilo kreativno graditi budućnost ugrađujući iskustva prošlosti, pa i one pod komunističkim režimom, na što zna upozoriti Ivan Pavao II. na svojim apostolskim pohodima. No ima li za to dovoljno znanja i snage? Ima važnih razlika među pojedinim zemljama »u tranziciji«. Svima je ploviti dobrim dijelom nepoznatim putevima prema budućnosti, kako je god pokušali nazvati ili opisati (postindustrijsko društvo, postmoderna, informatička civilizacija itd.), a u koju već sada vode, kako mnogi drže, toliko debatirana pojava globalizacije i nova »virtualna« zbilja na internetu.¹² No ne bude li u toj budućnosti »solidarnosti i pravde«¹³ i ne stvori li se »civilizacija ljubavi« (Pavao VI.), ona bi doista mogla opravdati pesimistične slutnje mnogih. No ima li bez vjere nade u budućnost?¹⁴

Najprije »vidjeti«

Mnogi se zabrinuto pitaju: što se to događa? Daljnji je korak: kako to vrednovati i što poduzeti? Papa poziva na »novu evangelizaciju« Europe. Već je 1991. (u vrijeme razaranja Vukovara i napada na Dubrovnik) održana Posebna biskupska sinoda za Europu, a u jesen ove 1999. god. održat će se druga, kao bli-

za priprava za jubilarnu godinu 2000. Cilj je analizirati situaciju i pronaći puteve za novu evangelizaciju. No prema danas prokušanoj metodi u crkvenom socijalnom nauku »vidjeti–vrednovati–djelovati«,¹⁵ najprije treba proučiti situaciju. Treba, rečeno koncilskim i biblijskim jezikom, prepoznati »znakove vremena«, a za to je potrebno »vidjeti« onu neposrednu zbilju koju se daje više-manje objektivno i nepristrano »uhvatiti« – koliko je to moguće.

Ima više područja i načina proučavanja konkretne vjerske i moralne situacije (teološki, filozofski, psihološki, povijesno itd.), ali je koristan i potreban i sociološki pristup, danas vrlo raširen. U sociologiji religije i morala ima više metoda (intervju, analize tekstova, struktura i oblika ponašanja itd.), ali u današnje demokratsko vrijeme omiljela je metoda ispitivanje javnog mišljenja na temelju reprezentativnih upitnika. Može se postaviti pitanje kakva je njihova »težina« u vrijednosnom pogledu. Danas ima i sociologa koji malo drže do proučavanja današnje vjerske i moralne situacije na temelju više-manje standardiziranih upitnika.

Osobito s obzirom na izvode i zaključke u teorijskom pogledu pitanje je poznato kao problem »normativnosti faktičnoga«. No u javnom životu, posebice u političkoj demokratskoj proceduri, pitanje broja je vrlo važno. Često veliki planovi i projekti bivaju prihvaćeni ili odbijeni samo većinom od jednoga glasa. S druge strane, nezamjenjiva je uloga pojedinaca u povijesti krćanstva i ćovjećanstva. Židovstvo (Mojsijeva vjera), krćanstvo, islam i budizam ne mogu se protumaćiti bez jedinstvenog lika i uloge njihovih osnivaćelja. I katolićka teoloćka tradicija govori o posebnom znaćenju nekih pojedinaca, ne samo svetaca nego i teologa: *auctores non numerantur sed ponderantur* (ne odlučuje toliko broj autora koliko njihova stručnost). Ćemu onda socioloćka ispitivanja i, konkretno, upitnici? Brojni su oni koji nemaju u njih povjerenja. Razlozi su za to mnogostruki: od nestručnosti i površnosti sociologa do radikalnoga nijekanja bilo kakve koristi od njihova posla.

No ta ispitivanja ipak su se pokazala kao neophodno pomagalo, makar i skromno, u proućavanju današnje sve kompleksnije socijalne zbilje, uključujući i područje vjere i morala. Individualizam, pluralizam, odrećena svjetovnost, suvremena znanost, tehnologija i mediji duboko utjeću na moralna ponašanja i vjerska uvjerenja. Neke vrednote i neki stavovi dobivaju nove obrise, umanjene ili uvećane, ili im pridolaze novi, nepoznati ili nepriznati u povijesti. Mladi i spolnost, brak i obitelj, pojedinac i zajednica, socijalna etika i socijalna pravda, pitanja mira i rata, ekologija itd. nameću teška pitanja te je opravdano tražiti i koristiti sve raspoložive pristupe tećkim problemima kojima pojedinci ili pojedine skupine ne vide rješenja, premda rezultati ne bili osobito veliki.

Krajnje je tećko i problematićno snalaziti se u današnjoj »nepreglednoj« situaciji (J. Habermas), ali to nije razlog da se odustane od potrebnih napora.

Napori, pokušaji i rezultati istraživanja

U Europi se posljednjih desetljeća poduzimaju brojni naponi da se prouči ta nova socijalna i kulturalna zbilja.¹⁶ Problemi su osobito kompleksni i nedostavno istraženi u europskim zemljama »u tranziciji«. Poznata su tek neka značajnija istraživanja.¹⁷ Pokušaji poduzeti u nas u vrijeme komunizma bili su, iz razumljivih razloga, vrlo mršavi i nepouzdana, i što se tiče metode i samih sadržaja,¹⁸ a nakon promjene političkog sustava poduzimaju se pojedinačni manji pokušaji na tom polju, nedostatni za neku zaokruženu prosudbu.¹⁹ Još smo na početnim pokušajima istraživanja naše vjerske i moralne situacije. Posrijedi je, čini se, ne samo pitanje financija nego i sprema za veća i sustavna istraživanja.

Napomena o ovom istraživanju

Ovaj projekt »Vjera i moral u Hrvatskoj«, čije djelomične rezultate ovdje objavljujemo, počeo je u krugu mladih entuzijasta oko »Hrvatskog katoličkog radija« (G. Črpić, R. Matić), na inicijativu ravnatelja HKR-a dr. Mirka J. Mataušića. U izradi upitnika sudjelovali su, uz sudionike s Katoličkog bogoslovnog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu (M. Valković, S. Baloban, S. Kušar, M. Mataušić) i suradnici iz drugih ustanova (I. Rimac, R. Matić, I. Tićac, Ž. Mardešić, G. Črpić), a pripomogli su sugestijama i drugi (K. Koračević, B. Z. Šagi, N. Kuzmičić). Sam empirijski dio (ispitivanje na terenu i računalnu obradbu) proveli su Gordan Črpić (Centar za promicanje socijalnog nauka Crkve–HBK, Zagreb) i Ivan Rimac (Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb), uz savjete ostalih sudionika projekta. Bez njihova predanog i nesebičnog rada projekt ne bi bio krenuo. Projekt je odobrilo Vijeće Katoličkoga bogoslovnog fakulteta u Zagrebu, a Ministarstvo znanosti i tehnologije Republike Hrvatske ga je prihvatilo i financiralo kao svoj projekt.

Potpisani mora s dozom nelagodnosti priznati da je voditelj projekta, iako sam nije po struci sociolog, pogotovo ne empirijski, već teolog moralist i socijalni etičar s posebnim interesom za socijalni nauk Crkve. No to ne znači da nema uvida i interesa za pristup socijalnoj problematici »odozdo«, polazeći od induktivne povijesne i empirijske metode, o kojoj teologija, pastoralni rad i socijalni nauk Crkve sve više vode računa, uza svu relativnost podataka i zaključaka te potrebu kritičnog vrednovanja.

Ovo objavljivanje postignutih rezultata preliminarne je naravi i djelomično (Pregled postotaka i aritmetičkih sredina istraživanja »Vjera i moral u Hrvatskoj«) donosimo nakon ovog općeg uvoda i uvodnih socioloških napomena, od str. 483 i dalje). Dodatna obrada podataka bit će objavljena u sljedećim brojevima Bogoslovske smotre. Sudionici projekta su u isto vrijeme učili kako empirijski proučavati vjeru i moral u našoj društvenoj zbilji. Stoga mole za dobrohotno vrednovanje njihovih pokušaja i nastojanja. Sami podaci im izgledaju

pouzdati, koliko to može biti istraživanje ovakve vrste, ali njihovo vrednovanje i tumačenje zahtijeva dublji, trajniji i svestraniji rad.

Zbog velike potrebe empirijskih spoznaja o vjeri i moralu u Hrvatskoj pružamo već sada našoj javnosti rezultate ovoga zajedničkog znanstvenog projekta, zahvaljujući svima koji su ga podržali i pomogli da krene i donese neke, vjerujemo, korisne uvide. Pripominjemo da je u tijeku rada nekoliko manjih dodatnih ispitivanja posebnih kategorija našega društva (srednjoškolci, studenti, znanstvenici/intelektualci i zatvorenici) te bi njihovi rezultati mogli upotpuniti i bolje precizirati iznesene podatke, a onda utjecati i na tumačenja i zaključke, barem u nekim pojedinostima. Nadamo se da će se, unatoč raznim teškoćama, uspjeti dovršiti ovaj znanstveni projekt objavljivanjem rezultata i prouka u naknadnom zaokruženom izdanju ovoga istraživanja življene vjere i morala u Republici Hrvatskoj.

Bilješke:

- 1 L. Boff, *Trinity and Society*, Maryknoll. Orbis Books, 1988; G. GRESHAKE, *Der dreieine Gott. Eine trinitarische Theologie*, Freiburg-Basel-Wien, Herder, 1997, 3. dio, 2. glava, str. 465–498: »Društvo i Trojstvo« (Gesellschaft und Trinität).
- 2 Socijalni dokumenti Crkve: *Sto godina katoličkoga socijalnog nauka*. Uredio i uvod napisao M. Valković, KS, Zagreb, 1991.
- 3 A. OETTINGEN, *Die Moralstatistik. Induktiver Nachweis der Gesetzmässigkeit sittlicher Lebensbewegung im Organismus der Menschheit*, Erlangen, 1868.
- 4 U teološkim krugovima osobito nakon knjige H. COX, *The Secular City. Secularization and Urbanization in theological perspective*, New York, 1965. Cox je vrlo brzo promijenio svoje mišljenje, čak je počeo cijeniti pučku vjeru i pobožnost, u: isti, *The Seduction of the Spirit. The Use and Misuse of People's Religion*, New York, 1973. Usp. J. JUKIĆ, *Povratak svetoga. Rasprava o pučkoj religiji*. CuS, Split, 1988. Vrlo brzo je »umrla« i pomodna američka tzv. »teologija mrtvog Boga« (Vahanian, Hamilton, van Buren...).
- 5 A. M. GREELEY, *Religion in the Year 2000*, New York, 1969; isti, *Unsecular Man. The Persistence of Religion*, Dell Publishing Co., New York, 1972 (autor je djelo nazvao »knjigom osporavanja«, a sebe »skeptikom« s obzirom na ono što o religiji danas tvrde Martin Marti, Peter Berger i neki drugi sociolozi, »ne zbog toga što bih imao ideoloških razlika s bilo kojim od njih nego jednostavno jer oni ne pružaju dokaze koji bi me uvjerili«, str. 6–7); Isti, *Religion. A Secular Theory*, The Free Press, New York, 1982. Stav ovoga smionog i inače britkog sociologa religije (ujedno i publicista i romanopisca) potvrdio je daljnji razvitak. Usp. također: J. JUKIĆ, *Povratak svetoga. Rasprava o pučkoj religiji*, CuS, Split, 1988; isti, *Lica i maske svetoga. Ogleđi iz društvene religiozije*, KS, Zagreb, 1997.
- 6 »Jedan od većih prinosa poimanju religije u dvadesetom stoljeću je da nijedna pojedinačna definicija te pojave ne može biti adekvatna za sve ciljeve. Za razliku od smionih oznaka religije što su ih izradili mnogi zapadni mislioci kasnoga devetnaestog stoljeća, u tekućem je stoljeću bila sklonost da se radije koriste nijansirane definicije i osjetljivije na pojačano poznavanje drugih kultura osim onih pod utjecajem kršćanstva, židovstva ili islama i na različitosti vjerskih očitovanja na različitim stupnjevima kulture« (J.A. BECKFORD, u *The Blackwell Dictionary of Twentieth Century Social Thought*, ur. W. Outwaite/ T. Bottomore, Oxford, 1992, str. 556).

- 7 J. MATTHES, u *Wörterbuch der Soziologie*, ur. G. Endrueit/ G. Trommsdorff, Stuttgart, F. Enke Verlag, 1989, str. 542.
- 8 Novost situacije u Europi opisao je ovako kard. G. Danneels (Bruxelles) na Europskoj sinodi 1991. god.: »Čovjek kraja stoljeća nije bezbožan, on je čak čudno religiozan, ali na način jedne divlje religioznosti. Ne može se zaniijekati da velik dio naših zapadnih suvremenika ne nosi u sebi religiozni virus, koji je bio apsolutno nepredvidiv prije dvadeset godina i koji tada nijedan prorok ili sociolog nije predvidio.
Naša evangelizacija dakle nije toliko suočena s nereligioznim čovjekom nego s *drukčije religioznom*. Uspjeh novih religija – osobito New Agea – je golem. Ove su nove 'vjere' označene neizmjernom gladi za srećom, potrebom ozdravljenja cijeloga čovjeka, željom da čovjek ponovno uspostavi izgubljeni unutarnji i izvanjski sklad koji bi uklonio stres, sve umotano u mješavinu doktrinalnih i etičkih elemenata posuđenih u više istočnih i zapadnih religija, od znanosti i od mitologije: jednom riječi, imamo cocktail teorijskih uvjerenja i praktičnih uputa, sve sa svrhom da se sluša samo jedna zapovijed naravnog zakona što je priznaju naši suvremenici: Moraš biti sretan!« (Kard. G. DANNEELS, *Intervention au synode spécial sur l' Europe, /décembre 1991/*, u *Lumen Vitae* 1/1992, str. 8.). Kard. Danneels je već 1985. govorio o duhovnoj situaciji u Europi na simpoziju o evangelizaciji Europe: VIJEĆE BISKUPSKIH KONFERENCIJA EVROPE, *Evangelizirati »sekulariziranu« Evropu*. Šesti simpozij europskih biskupa – Rim 7–11. listopada 1985, KS, Dokumenti 80, Zagreb 1986, str. 22–42.
- 9 Usp. Dokumenti Drugoga vatikanskog sabora: GS 53: razvitak kulture prate i socijalne znanosti; CD 16: biskupi neka poznaju ne samo duhovne »nego i materijalne i socijalne potrebe svojih vjernika«; CD 17: neka u biskupijama bude poseban ured pastoralne sociologije; AA 14: katolici neka potiču istraživanja socijalnih i političkih institucija; AA 32: katolici neka osnivaju studijske centre ne samo na teološkom području nego i na području antropologije, psihologije, sociologije i metodologije; GS 62: teolozi neka u svom radu, uz primjenu teološke metode, koriste i profane znanosti, osobito psihologiju i sociologiju; OT 2 i 19: s ozirom na izbor i odgoj zvanja u sjemeništima neka se koriste rezultati psihologije i sociologije.
- 10 J. KERKHOFS/ P.M. ZULEHNER, *Europa ohne Priester*, Düsseldorf, Patmos, 1995. Usp. pregled glavnih podataka uz dodatne izvore: U. Ruh, *Prekäre Perspektiven. Priester und Priesternachwuchs in Europa*, u *Herder-Korrespondenz* 5/ 1996., str. 251–254.
- 11 M. VALKOVIĆ, Pogodnost kršćana moralno-etičkom krizom pri kraju stoljeća, BS LXVI (1996), br. 2–3, str. 285–317.
- 12 Tako poznati povjesničar fašizma E. NOLTE u svojoj najnovijoj knjizi, *Historische Existenz. Zwischen Anfang und Ende der Geschichte?* – Piper Verlag, München und Zürich 1998.
- 13 Usp. Vijeće Evangeličke Crkve u Njemačkoj i Njemačka biskupska konferencija, *Za budućnost u solidarnosti i pravdi*, Zagreb, Centar za industrijsku demokraciju SSSH, 1998.
- 14 Nolte završava navedeno djelo riječima da se danas čovjek tehnološke civilizacije, uza sve svoje znanje i sposobnosti zapleten u sve veće probleme i teškoće, nalazi pred dilemom da li će biti »biće koje se bori za Boga ili biće očaja pred ništavilom, jer on može biti samo biće otvoreno cjelini svijeta a ne biće koje bi vladalo svijetom.«
- 15 To je načelo isticano prije Drugoga vatikanskog sabora osobito u tzv. »zosističkom« pokretu »kršćanske radničke mladeži« (J.O.C.) u Belgiji i Francuskoj oko velikoga apostola radništva J. Cardijna, kasnijega kardinala.
- 16 Navedimo samo neke studije koje se dobrim dijelom koriste u teologiji, posebice moralnoj i pastoralnoj. Vrlo je koristan istraživački projekt o vjeri u šest europskih zemalja koji je financirala talijanska Fondazione Giovanni Agnelli. Rezultati su objavljeni u dva sveska: D. HERVIEU-LÉGER, F. GARELLI i dr., *La religione degli europei. Fede, cultura religiosa e modernità in Francia, Italia, Spagna, Gran Bretagna, Germania e Ungheria*, Torino, 1992.; O.

Riis, M. Tarnowski i dr., *La religione degli europei II, Un dibattito su religione e modernità nell' Europa di fine secolo*, Torino, 1993. Još su važniji podaci velikoga europskog istraživanja što ga je provela skupina »European Value System Study Group«, koju je inicirao pastoralni teolog Jan Kerkhofs (Louvain), a vodio sociolog Ruud A. de Moor (Tilburg). Ona je prvi put provedena 1981.–1983. unutar dvanaest zemalja EU, a druga, provedena 1990.–1991., zahvatila je puno šire: 26 zemalja i 35.731 osobu. Rezultati su oobjavljeni na više jezika i obrađeni na različite načine. Temeljne podatke ovog istraživanja, dopunjujući ih drugim istraživanjima i uspoređujući ih s prilikama u Sjevernoj Americi, iznijeli su P. Ester/ L. Halman/ R. de Moor, *The Individualizing Society. Value Change in Europe and in North America*, 2. izd., Tilburg, 1994.

Njemačku obradbu istraživanja 1990./1991. priredio je bečki profesor pastoralne teologije Paul M. Zulehner sa svojim suradnicima: M. ZULEHNER/ H. DENZ, *Wie Europa lebt und glaubt. Europäische Wertestudie*, Düsseldorf, Patmos, 1993. (dodatni vezvak s potanjim grafikonima i tablicama nije u prodaji nego se može nabaviti od autora). Već je počelo predviđeno novo europsko istraživanje o mijeni vrednota, rezultati kojega bi imali biti objavljeni na prijelazu stoljeća. U radu sudjeluje i hrvatska skupina istraživača koju predvodi prof. dr. J. Baloban.

Na temelju iste Europske studije o vrednotama i drugih istraživanja, posebno o Italiji: G. CAPRARO, *I valori degli europei e degli italiani negli anni novanta*, Trento, 1995. Što se tiče Italije, ima i samostalno istraživanje: V. CESAREO, R. CIPRIANI, F. GARELLI, C. LANZETTI, G. ROVATI, *La religiosità in Italia*, Mondadori, Milano, 1995.

Na svjetskoj razini ima velikih sociologijskih projekata: World Values Survey, International Social Survey Project (1991. god. obradio religiju, uključujući i Europu. Privremeni izvještaj objavio je A. Greeley, *Religion around the world: a preliminary report*, Chicago 1992). Na svjetskoj razini može djelomično biti koristan pregled o moralu u svijetu: Card. P. Poupard, *La morale cristiana nel mondo. Indagine del Segretariato per i non credenti*, Piemme, Casale Monferrato, 1987. (na temelju 220 odgovora na upite Tajništva za nevjerujuće; kao i u slučaju nekih drugih zemalja, o vjerskim prilikama u bivšoj Jugoslaviji samo opisno bez podataka izvijestio je slovenski teolog A. Stres).

U našim prilikama može biti lakše dostupno i korisno: J. KERKHOF, *Wertewandel: das Verständnis von Gewissen, Reue und Sünde in West-Europa*, u *Sakularisation und Wertewandel*, ur. W. KERBER, München, 1986., str. 63–74; Isti, *In che misura l' Europa è religiosa?*, u *Concilium* 2/1992, str. 114–126; Isti, *L' Europe à une nouvelle croisée des chemins. Vers une autre échelle des valeurs?*, u *Lumen Vitae* 1/1992., str. 15–24. Ima brojnih studija o vjerskim i crkvenim prilikama u pojedinim europskim zemljama, npr. uglavnom s obzirom na Katoličku crkvu u Njemačkoj: K. GABRIEL, *Christentum zwischen Tradition und Postmoderne*, Herder, Quaest. Disp. 141, Freiburg, 1992. Također: L. NEUHOLD, *Wertewandel und Christentum, Veritas – Soziale Perspektiven* 4, Graz, 1988.

- 17 Također na temelju europskoga istraživanja, ali koristeći i druga, tzv. »Pastoralni forum« u Beču, kojemu je pokrovitelj kard. F. König a osnovao ga je i vodi prof. Paul M. Zulehner, organizirao je 1993. simpozij o *Crkvi na prijelazu u slobodarska društva*, tj. o Crkvi u istočnoeuropskim i srednjoeuropskim zemljama nakon pada komunizma, a radovi su objavljeni godinu dana kasnije: Pastoraales Forum e.V., *Kirchen im Übergang in freiheitliche Gesellschaften*, Wien, 1994. U ovoj kratkoj studiji riječ je o socioreligijskim prilikama u bivšoj Istočnoj Njemačkoj, Poljskoj, Češkoj, Mađarskoj i Sloveniji, s nekim podacima i za baltičke zemlje Litvu, Latviju i Estoniju, ali Hrvatska nije uključena. Nova studija, kao dio projekta »Aufbruch«, prikazuje socioreligijske prilike u deset zemalja »u tranziciji«, među kojima je i Hrvatska. Istraživanja su izvršena u jesen 1977., a rezultati su objavljeni početkom 1999. (bez potanjih podataka o samim ispitivanjima): M. TOMKA/ P.M.ZULEHNER, *Religion in den Reformländern Ost/Mittel/Europas* (Gott nach dem Kommunismus). Herausgeber P.M. Zulehner, M. Tomka, Niko Toš in Zusammenarbeit mit dem Pastoraalem Forum Wien, Ostfildern, Schwabenverlag, 1999.

- 18 Usp. E. ĆIMIĆ, *Metodologijski doseg istraživanja unutar sociologije religije u Hrvatskoj*, Zagreb, Institut za društvena istraživanja, 1991. Također: A. LEBURIĆ, Empirijska istraživanja religijskog fenomena u Hrvatskoj: Pregled i metodološke pouke, *Revija za sociologiju* XXVII (1996), br. 1–2, str. 73–83.
- 19 O vjerskoj situaciji u Hrvatskoj usp. *Društvena istraživanja* 20, God. 4 (1995), br. 6 (posebice prilozi: I. CIFRIĆ, Vjermička struktura u tranzicijskom kontekstu hrvatskog društva, str. 819–836 i A. ŠUNDALIĆ, Konfesionalna pripadnost – religijsko ili političko obilježje, str. 911–926). Također: G. ČRPIĆ, Religijske tendencije srednjoškolske omladine, u *Vjesnik Đakovačke i Srijemske biskupije* 10/1995, str. 459–471 (samoborski srednjoškolci 1994.); isti, Bližnji u perspektivi srednjoškolaca, ondje, CXXV (1997), br. 7–8, str. 458–463.
- S obzirom na istraživanje vrednota u Hrvatskoj usp. I. MAGDALENIĆ, *Hrvatsko radništvo i socijalna pravda. Rezultati empirijskog istraživanja*, Centar za industrijsku demokraciju SSSH/ Friedrich-Ebert-Stiftung, Zagreb, 1998 (prikaz dijela rezultata: isti, *Revija za socijalnu politiku*, God. 5/1998/br. 4, str. 229–242). U literaturi se navodi, bez potanjih oznaka, ispitivanje u obradi *Erazmus Gilde i Pulsa* o vrednotama u Hrvatskoj, provedeno u prosincu 1995. kao dio (nacionalni uzorak N= 1189) svjetskog istraživanja World Values Survey (O. ŽUNEC, *Rat i društvo. Ogledi iz sociologije vojske i rata*, Jesenksi i Turk/ Hrvatsko sociološko društvo, Zagreb, 1998, str. 143). Usp. također bilješku 16.
- Na projektu izradbe »socioreligijske karte« Hrvatske radi Institut društvenih znanosti Ivo Pilar – Centar Split (Dr. I. Grubišić). Od četiri objavljene publikacije navodimo:
- I. GRUBIŠIĆ, (i grupa autora), *Religija i sloboda. Religijska situacija u Hrvatskoj 1945–1990*, Prilog »Socioreligijskoj karti Hrvatske« 1, Knjižnica »Znanost i društvo«, Institut za primijenjena društvena istraživanja – Centar Split, Split, 1993; I. GRUBIŠIĆ, (ur.), *Crkva i država u društvima u tranziciji*. Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa, Knjižnica Dijalog, Split, 1997.

Research Summary

SOCIO-RELIGIOUS STUDY 'RELIGION AND MORALITY IN CROATIA'. PARTIAL REPORT.

Marijan VALKOVIĆ, Zagreb

The purpose of this research is to evaluate the religious beliefs and moral attitudes of the population in Croatia, with special regard to new religious movements. It is the first empirical study of its kind covering the whole population of Croatia. The head researcher is professor Marijan Valković, chair of Moral theology and Social Teaching of the Church at the Faculty of Catholic Theology (Zagreb University), with collaborators from the same Faculty and from other academic and scientific institutions (both theologians and social scientists).

The research is to be completed in a three-year period (ending in the year 2000). So far the basic half of the research has been achieved. It is a representative survey on the basis of a questionnaire with 71 carefully formulated questions with 331 variables and a sample of 1245 Croatian citizens, covering all the social strata of the population. Beside

detailed questions and answers related to various aspects of religion and morality on the whole, there is a special concern for Catholic Church problems in Croatia (clergy-laity, the moral debate...), for marriage and family life, for social issues, for ethnic, interreligious and confessional relations.

Since the end of the communist regimes in Eastern Europe, the disintegration of former Yugoslavia and the establishment of the independent Republic of Croatia it was reasonably presumed that there may be changes in moral and religious attitudes also in Croatia, obviously combined with the cultural and social transformations in West Europe and in the world. The war of aggression against Croatia and Bosnia-Herzegovina (1991–1995) deepened the religious and moral problems and dilemmas. All this required an empirical study. According to our survey, 89,7% of the interviewed citizens declare themselves as »Catholics«, although with different degrees of identification and of meaning. The results of the research give important insights on the changes in the traditional image of the Church and of religious life in Croatia.

The main results of the research done so far are published in this issue of Bogoslovska smotra (1998, No. 4). It includes general introduction, sociological remarks, tables with statistical scores and some of the commentaries (aspects of religiosity in Croatia, laity in the Church, »alternative« religious movements, the abortion debate...). The remaining commentaries will be published in the following issues of Bogoslovska smotra.

Currently the research in course is devoted to four selected categories of the population: secondary school youth, university students, intellectuals and – convicts. Two of these additional minor surveys are already under way.

For the final research year is planned a comprehensive study of the whole research and the publication of its results with appropriate comments and conclusions.